

גיליון 6, תשמ"ט

תהליכים בפיתוח חומר לימודים מקומי

שבח אדן, שמחה מוזס, רבקה עמיעד

מבוא

הרפורמה של תכנית הלימודים במערכת החינוך בישראל הובילה, בין השאר, לגיבוש תהליך של תכנון לימודים המבוסס על האפיונים האלה:

1. הפעלת צוותים המורכבים ממורים וממדענים בעלי כישורים שונים ומשלימים.
2. התגבשותה של גישה מקצועית לתכנון לימודים, וכתוצאה מכך הופעתה של המתכנן המקצועי.

3. התגבשותם של מרכז לאומי ומרכזים אוניברסיטאיים לתכנון לימודים.
גישה זו, שהייתה משותפת לארצות רבות בשנות השישים והשבעים, מכונה על ידי רבים "תנועת תכניות הלימודים החדשות" או גישה "המרכז". היא מבוססת על התביעה מהמתכנן שיהיה בעל הכשרה מקצועית ויקדיש את הזמן כולו, או את רובו, לעבודה זו. היא מבוססת על ההנחה שאין באפשרותו של המורה בבית הספר, העסוק בעבודת הוראה, לעמוד הן בתביעות הזמן והן בתביעות המקצועיות הנדרשות לתכנון תכניות לימודים ולפיתוח של חומר לימודים. לגישה זו יש מתנגדים. הם רואים בה גורם לניתוק התכנון מהשדה ולהמשך הדפרופסיונליזציה של המורים. לדעתם, מזכותו ומחובתו של המורה לקבוע את דרכו המקצועית גם בתחום תכניות הלימודים וגם בפיתוח חומר הלימודים. זוהי גישה המוכנה, בעקבות שון (Shon, 1971), גישה ה"פריפריה". אחרים מכנים אותה גישה "המורה".

בין שתי גישות אלו קיימת קשת מגוונת של אפשרויות, הניזונות מקורקטיבות (תיקונים) ומאיזונים של שתי הגישות. יותר ויותר גדלה הנטייה ללכת במסלולים אחדים ולקיים את תכנון הלימודים, הן במרכזים והן בבתי הספר, על ידי המורים עצמם, תוך חלוקת עבודה רציונלית ושיתוף פעולה הדוק בין המרכז לבין הפריפריה.

מה טיבה של חלוקת עבודה זו? מה טיבו של יחס הגומלין בין המרכז לשדה, ובמה יכול להתבטא שיתוף הפעולה בין המרכז למורים?

חשיבותן של שאלות אלו עלתה, לאחר שנסתיים שלב חשוב בתכנון הלימודים במערכת החינוך בישראל. אנשי המקצוע בתכנון לימודים, יחד עם אנשי חינוך אחרים, עומדים בפני הצורך להכין "דור חדש" של תכניות לימודים ולבדוק את תהליכי התכנון ואת התאמתם לעובדות שנוצרו בשטח.

ראשית ההתגבשות של יחסי הגומלין בין המרכז לבין השדה ניתנים להבחנה בתכניות הלימודים בספרות, בביולוגיה (החי והצומח של האיזור), בלימודי המולדת והחברה, ובמיוחד בנושא "היישוב שלנו", האמור להיות נלמד במשך כמחצית שנה, בכיתה ד'. טיבו של נושא זה

מחייב הכנת חומר לימודים מקומי, על ידי צוותי מורים מקומיים. ואכן, פיתוח נושא זה משמש מעבדה למחקר פעולה ולבדיקת האפשרויות של גיבוש אינטראקציה בין המרכז לשדה.

המרכז לתכניות לימודים היה מודע להתפתחות זו, והצוות ללימודי המולדת והחברה עשה צעדים מתאימים לשם גיבוש יחסי הגומלין בין המרכז לבין צוותי מורים בשדה. לשם כך פותח ופורסם מודל לנושא, שתמציתו מופיעה גם בתכנית הלימודים, והוא משמש חומר הדרכה למורים. כמו כן, עובדה דוגמה המיישמת את המודל ביישוב אחד. המרכז עודד הקמת צוותים וסייע להם בעצה ובהדרכה. בהדרגה התגבשו צוותי עבודה ביישובים שונים שעבדו בצורות שונות, בהתאם לתנאי המקום ולנטיות המורים.

תהליכים בפיתוח חומר לימודים מקומי

בדיקת המצב בשדה רומזת, שהרעיון שחומר לימודים בנושא "היישוב שלנו" יוכן על ידי צוותי מורים במקומות שונים אמנם נקלט.

צוותי מורים שהתארגנו ביישובים שונים פעלו בדרכים שונות המושפעות מהאישים היוזמים, מהרכב צוות המורים וממשתנים מקומיים אחרים. במרוצת הזמן הצטבר במקומות שונים ניסיון עשיר, הן מבחינת התהליך והן מבחינת התוצרים. ניסיון זה נאגר וגובש על ידי הצוות ללימודי המולדת והחברה שבאגף לתכניות לימודים.

אחת ממטרות עבודה זו היא לתאר את תהליכי הפיתוח בצוותים המקומיים ולהעמיד ניסיון זה לרשות ציבור המורים. תיאור זה נעשה בשתי דרכים:

א. על ידי תיאור תימטי של יסודות שונים במדגם של פרויקטים מקומיים. יסודות אלה יתוארו כפי שהם באו לידי ביטוי בפרויקטים. יחידת התיאור בדרך זו היא אפוא היסוד הבודד.

ב. על ידי איתור מודלים אחדים של עבודת צוותים מקומיים, שלהם אפיונים מיוחדים ומובהקים. מודלים אלה יתוארו בנפרד על עיקר מרכיביהם. יחידת התיאור בדרך זו היא הפרויקט השלם.

תיאור הפרויקטים לפי היסודות

בצוות ללימודי המולדת והחברה שבמרכז לתכניות לימודים נאגרו עד התשמ"ד תוצרים מ-30 פרויקטים מקומיים ביישובים שונים. מהם נבחרו 18 פרויקטים שנבדקו ביסודיות. (בינתיים עד התשמ"ח הצטברו נתונים על 42 פרויקטים) האינפורמציה מפרויקטים אלה רוכזה באמצעות שאלון, שנשלח למרכז הצוות המקומי או לבעל התפקיד שעמד בראש הפרויקט (מפקח, מנחה וכד'). עם 6 ממרכזי הפרויקטים נערכו ראיונות, שבהן הוצגו אותן השאלות שהופיעו בשאלון, אך ביתר פירוט.

תיאור הפרויקטים נעשה בהתאם לנושאים אלה:

1. הקמת הפרויקט (היוזמה והמניעים)

2. הצוות
 3. חלוקת העבודה בצוות
 4. תהליך הפיתוח
 5. ההפעלה.
- התכנים שטיפלו בהם בפרויקטים באים לידי ביטוי בתוצרים.

1. הקמת הפרויקט - היוזמה והמניעים

היוזמה להקמת הפרויקטים שנבדקו באה מצד גורמים שונים מתוך בית הספר ומחוצה לו. ברשימת היוזמים נכללו כל אלה שהשתתפו בקבלת ההחלטה על הקמת הפרויקט ושהייתה להם יד בהתארגנות הצוות. התפלגות הפרויקטים לפי היוזמים ב18- הפרויקטים מתוארת בלוח 1:

לוח 1: התפלגות הפרויקטים המקומיים לפי היוזמים

מספר הפרויקטים	יוזמים מבית הספר	מספר הפרויקטים	יוזמים מחוץ לבית הספר
2	מנהלים	9	מפקחים
1	מורים	8	מנהלי מרכזים פדגוגיים
		7	מנחים ומדריכים
		3	פעילים בפרויקט הרווחה
		1	מפקח על השתלמויות באזור
		1	מנהל מחלקת החינוך

מן הלוח עולה שמרבית היוזמים היו נושאי תפקידים מחוץ לבית הספר: מפקחים, מנהלי מרכזים פדגוגיים, מנחים ומדריכים. בחלק מן הפרויקטים חברו יחד יוזמים אחדים. יש להניח שיוזמים אלה הושפעו מפעולות ההשתלמות שיזם המרכז לתכניות לימודים לנושאי התפקידים הללו.

- מנחות לבתי ספר טעוני טיפוח היו גוף שהתעניין במיוחד בנושא, היות שחיזוק ההזהות עם המקום ועם היישוב זכה להדגשה רבה בבתי הספר טעוני הטיפוח. כמו כן הייתה לאחת ממרכזות ההנחיה התנסות עיונית ומעשית רבה בנושא, והיא אף השתתפה בהכנת התכנית בלימודי המולדת והחברה במרכז לתכניות לימודים.

- המרכז לתכניות לימודים הקדיש בתקופה מסוימת תשומת לב רבה לפעילות המרכזים הפדגוגיים בתחום הפיתוח של חומרי למידה ובהפעלתם, המגמה הייתה לעורר במרכזים הפדגוגיים פעילות המאפיינת את "מרכזי המורים" הנהוגים באנגליה. ציפיות אלה נתגשמו רק

באופן מועט. עם זאת, השתלמו מרכזים פדגוגיים רבים בפיתוח הנושא "היישוב שלנו", ואף פעלו כיוזמים ב-8 מבין הפרויקטים שנבדקו.
 - מפקחים כוללים קיבלו את תכניות הלימודים ואת חומרי הלמידה שפרסם האגף לתכניות לימודים. אחדים מהם היו מעוניינים בפיתוח חומר מקומי בנושא "היישוב שלנו", ואף שילבו את העבודה בפרויקט זה במסגרת עבודת ההדרכה שלהם באזור הפיקוח. במיוחד היו פעילים בתחום זה מפקחים שהשתתפו ב"משימת המפקחים" בצוות ללימודי המולדת והחברה. משימה זו הקיפה 40 מפקחים כוללים, שהתחלקו לצוותים מקצועיים ונפגשו במשך שנתיים עם הצוותים שבאגף לתכניות לימודים לשם התעמקות בתכניות הלימודים ובחומר הלימודים שפורסם ולשם נטילת חלק פעיל בפיתוח חומר לימודים חדש (אדן, 1983).

מה היו המניעים ליוזמות?

היוזמה באה לרוב בעקבות שילוב של מניעים אחדים. מדיווחי הפרויקטים ניתן להבחין במניעים עיקריים אלה:

מספר הפרויקטים	המניעים
13	- הופעת תכנית לימודים חדשה וכן הופעת המודל ("היישוב שלנו" וסביבתו") והדוגמה ("כפר סבא עירי")
8	- מפעלי השתלמות שנערכו מטעם המרכז לתכניות לימודים
7	- צורכי היישוב (בעיקר אלה שנכללו בפרויקט הרווחה)
2	- אירוע ביישוב (חגיגות יובל)

לעובדה שכה מעטים היו היוזמים מבין העובדים בבית הספר ייתכנו פירושים אחדים:
 - ייתכן שגם במקרה הזה פעלה המסורת של מערכת חינוך ממורכזת, שבה היוזמה לחידושים באה ברוב המקרים מגורמים שמחוץ למערכת.
 - אצל רבים חסרה מודעות לפיתוח חומר לימודים מקומי, היות ומקובל היה להשתמש בחומר לימודים מוכן.
 - הנושא "היישוב שלנו" נוגע לכל בתי הספר במקום, ושיתוף פעולה של בתי ספר עשוי להקל על ביצוע הפרויקט. הפגשת נציגי בתי ספר שונים לשם עבודה משותפת נעשית בדרך כלל על ידי נושאי תפקידים מחוץ לבית הספר הבודד.

2. הצוות

א. גודל הצוות

גודלו של הצוות שונה ממקום למקום: יש מקומות שבהם פעלו בצוות רק 2 חברים, ויש צוות שמספר חבריו הגיע ל-12. בדרך כלל נע מספר החברים בין 5 ל-8. השיקולים שקבעו את גודל הצוות היו:

- ביישובים קטנים קיים היה הרצון לשתף מספר גדול ככל האפשר של מורים מכיתה ד'.
- ביישובים גדולים יותר שותפו נציגים מכל בתי הספר ביישוב.
- כאשר נבחר צוות מצומצם, התייחסו השיקולים בעיקר לכישורי החברים.
- מספר המתחילים היה גדול בדרך כלל. במשך הזמן נשרו חברים ויש שבמקומם הצטרפו לצוות אחרים. הסיבות לנשירה:
- העבודה בצוות מחייבת השקעת זמן רב במשך שנים אחדות, ולא הכל מסוגלים ומוכנים להתמיד בזה.
- יציאה לחופשות או קבלת תפקיד אחר.
- אי התאמה לתפקיד וקשיים בעבודת צוות.
- העבודה נעשתה ברובה בהתנדבות, ולא הכול היו מוכנים לעבוד ללא תמורה.
- הנשירה הייתה גדולה יותר במקומות שבהם לא נעשתה בחירה מכוונת של חברי הצוות. ההנחה שינשרו בעיקר אלה שאינם מתאימים לא התאמתה תמיד. לדבר זה הייתה השפעה על מהלך העבודה של הצוות ועל איכות התוצרים.

ב. הרכב הצוות ואפיוני חבריו

ב18- הפרויקטים שנבדקו השתתפו:

מדריכים	ב12- פרויקטים
מפקחים	ב7- פרויקטים
מנהלי בתי ספר	ב7- פרויקטים
עובדים מרכזים פדגוגיים	ב6- פרויקטים

מורים בכל 18 הפרויקטים.

בשלב ההקמה של הפרויקטים השתתפו באחדים מהם גם נושאי תפקידים מחוץ למערכת, כגון מנהלי מחלקות לחינוך, פעילים במפעל הרווחה ומומחים שונים. לאחר מכן נפסקה השתתפותם.

תחום ההתמחות של חברי הצוותים היה מגוון מאוד: לשון, ספרות, היסטוריה, טבע, מתמטיקה, הוראה אור קולית, למידה פעילה. למורות רבות היה ניסיון מגוון בהוראה. ב11- צוותים היו מורים בעלי ניסיון בהוראת גיאוגרפיה, לימודי המולדת והחברה וטיולים.

במרבית הפרויקטים השתתפו מורות שלימדו באותו זמן בכיתה ד', ורק ב3- פרויקטים השתתפו כל המורות מכיתה ד'. היו פרויקטים שבהם לקחו חלק מורות שעמדו ללמד בכיתה ד'. עם זאת ניתן לציין, שבחלק מן הצוותים הוזמנו מורות שהיה להן ניסיון בתחום הנושא ובתחומים קרובים לו, או ממיטב המורות בכיתות היסוד בכל בית ספר. במקום קטן השתתפו כל המורות הנוגעות בדבר.

קריטריון נוסף היה הכושר היצירתי של המורה: רק ב4- צוותים היה לחברים אחדים ניסיון בהכנת יחידה לימודית. כל השאר התנסו לראשונה בכתיבה. ככל שהכישורים של הצוות לא הספיקו מבחינת ההתנסות והגיוון, נתמשכו עבודות ההכנה של הצוות והגיבוש שלו. משום כך

נתאחר גם פרסום החומר, והצטמצם היקפו. היו לכך השפעות שליליות על הרגשת המשתתפים ועל כושר התמדתם.
 חלק מחברי הצוותים הכירו את תכנית הלימודים מקודם. אחרים הכירו את התכנית רק עם התחלת העבודה.
 רוב חברי הצוות היו תושבי המקום, ואילו בעיירות הפיתוח כמחצית מן המורים לא היו מתושבי המקום.

ג. מרכז הצוות

המרכזים באו מתחומי עבודה מגוונים במערכת החינוך ופעלו בתפקידים אלה:

5	מנהל מרכז פדגוגי
4	מורה בכירה
4	מדריכה או מנחה
2	מפקח
2	מנהל בית ספר
1	מנהל מחלקת חינוך

כל אלו הביאו אותם התנסות מתפקידים שונים, אך המשותף היה ניסיונם בהוראה ישירה בכיתה והקשר המתמיד עם העבודה בבית הספר.
 למרכזים הייתה הכשרה מגוונת למילוי תפקידם, ויש שהמשיכו להשתלם בהתאם לצרכים שלהם בעבודה. לחלק מהכשרת היסוד שלהם, וכן לחלק מההשתלמויות הללו, הייתה השתמעות ישירה לעבודתם כמרכזי צוות בפיתוח חומר לימודים. להלן סוגי ההכשרה שציינו המרכזים:

5	השתלמויות להכרת תכנית הלימודים שאורגנו על ידי המרכז תכניות לימודים
5	התמחות בגיאוגרפיה ובמולדת
4	התנסות בהכנת חומרי למידה
2	התמחות בתכנון לימודים
2	התנסות בעבודת צוות עם מורים
2	התעניינות מיוחדת בנושא "היישוב שלנו"

מרכזים אחדים היו בעלי כישורים בתחומים אחדים, ועובדה זו סייעה להם במילוי תפקידם. למרכז הצוות הייתה השפעה רבה על פעילות הצוות ועל תוצאות עבודתו. נוסף לכישורים אישיים שונים; כגון ניהול עבודה בצוות, כושר תרגום רעיונות לפעילויות. יחסי אנוש תקינים וכד', יש חשיבות להתנסות המוקדמת של המרכז ולהתמחות העיונית שלו.

ד. ייעוץ

רוב הצוותים נסתייעו בייעוץ מבחוץ. ניתן להבחין בין ייעוץ של מדריכה צמודה לבין ייעוץ של אנשי מקצוע מומחים וכן לבין ייעוץ של הצוות ללימודי המולדת והחברה שבמרכז לתכניות לימודים.

מדריכה צמודה: פרויקטים אחדים פעלו בהנחיה שיטתית של מדריכה מטעם המרכז לתכניות לימודים, שליוותה אותם בכל שלבי הפעילות. ברוב המקרים היתה זו מדריכה שתרמה תרומה רבה לפיתוח הנושא "היישוב שלנו" ולהפעלתו על ידי השתתפות בחיבור מדריך למורה להכנת חומר לימודים בנושא ובחיבור דוגמה מעובדת ליישוב אחד. הייעוץ שניתן על ידה כלל השתלמות בתחומי "מולדת וחברה", וכן הדרכה שליוותה את כל שלבי הפיתוח של חומר הלימודים. הדרכה צמודה זו ניתנה בעיקר ליישובים שעבדו בהם מורות צעירות, שהתנסו רק מעט בהוראת הנושא וכל שכן בפיתוחו העצמאי.

ייעוץ של אנשי מקצוע: רק במספר מצומצם של יישובים נעזרו המפתחים במומחים בתחום הגיאוגרפיה, החקלאות, הכלכלה וכד'. הדבר נעשה כשביישוב היו מומחים המסוגלים לעזור למפתחים.

ייעוץ של הצוות ללימודי המולדת והחברה: חברי הצוות במרכז לתכניות לימודים סייעו לצוות המקומיים על ידי אספקת חומר הדרכה ודוגמה, על ידי השתתפות בדיונים של הצוות, על ידי הגשת מידע על פתרון בעיות בפרויקטים אחרים, וכן במתן ייעוץ מסוג אחר בזמן שנתבקשו לכך, בעיקר בקריאת התוצרים ובמתן הערות להם.

3. חלוקת העבודה בצוות

מורכבות המשימות של הצוות וגיוונן חייב מצד אחד דיון מוקדם בצוות כדי להעלות רעיונות בשיטת "סיעון מוחין", כדי לתכנן את העבודה וכדי לדון על קטעי עבודה שהוכנו על ידי חברי הצוות. מצד שני נזקק הצוות לחלוקת העבודה בין חבריו ליחידים, לזוגות ולצוותי משנה, לשם הכנת משימות מסוימות לקראת הבאתן לדיון בצוות המלא. בחלוקת עבודה זו בלט במיוחד חלקו של מרכז הצוות.

א. המשימות שביצע מרכז הצוות

מרכזי הצוותים דיווחו על משימות אלה:

- ריכוז ארגוני של פעולות הצוות: קביעת קשרים עם בתי הספר וגורמים שונים ביישוב, השגת המימון, זימון הפגישות, חלוקת עבודה בין חברי הצוות, הדפסת החומר בשלבים שונים, הוצאה לאור, ארגון הניסוי של החומר ועוד.
- הנחיית עבודת הצוות, שכללה יוזמה, תכנון כללי, קביעת קדימויות, הכנת תכנית הפגישות וסיכומן, בדיקת החומר שנבדק על ידי יחידים ועל ידי צוותי משנה, תיאום עבודת יחידים וצוותי משנה עם התכנית הכוללת.

- **השתתפות פעילה בעבודה השוטפת** של הצוות, שכללה דיונים, איסוף חומר, ראיון אנשים, כתיבה, הכנת עזרי לימוד וכו'.
- **דיונים עם יועצים** ומומחים שנעזרו בהם: הצגת הבעיות שהתעוררו בעבודה ודיון בהן (לעתים בנוכחות כל הצוות).
- **קשר עם המורים** בבתי הספר ביישוב: ארגון השתלמות למורים, הצגת התוצרים בהתהוותם בפני המורים, מעקב אחרי הניסוי בכיתות על ידי ביקורים, הנחיית הנסאים וריכוז המשוב שהתקבל.
- **הכשרת חברי הצוות** בתחום המקצוע ובתחום תכנון הלימודים: בפרויקט אחד הפעילה המרכזת השתלמות שיטתית ממושכת.

המשימות שבהן טיפלו המרכזים היו בעלות אופי מנהלי ופדגוגי כאחד. היקף המשימות שביצעו המרכזים תלוי היה בכישורים של המרכזים עצמם, בהתמחותם במקצוע, בהתנסותם בתכנון לימודי ובכישורונם לארגן פעילות אינטלקטואלית. לנושא תפקיד המרכז שמור מקום מכריע בתוצאות הפרויקט כולו.

ב. המשימות שביצעו חברי הצוות

כישוריהם של חברי הצוות ושל המרכז, ובעיקר תכונותיו של המרכז, קבעו את חלוקת העבודה בין המרכז לבין חברי הצוות. באחד הפרויקטים, למשל, הצטמצם חלקם של חברי הצוות בדיונים מקדימים בנוגע לתכנון הנושא ולאסוף החומר. עיקר העיבוד והכתיבה נעשה על ידי מרכז הצוות. התוצר הוגש לדיון בצוות, ותוקן אחר כך כתוצאה מדיון זה על ידי המרכז.

ברוב הפרויקטים חולקה העבודה בין חברי הצוות או בין צוותי משנה, והטיוטות הובאו לדיון במליאת הצוות. בחלוקת העבודה בין חברי הצוות הסתמנו דפוסי עבודה אחדים. היו פרויקטים שחילקו את כל הנושא לנושאי משנה, וצוותי המשנה עבדו עליהם במקביל. לאחר שהתברר באחדים מהם, שעבודה במקביל דוחה את סיום החומר ואת ניסויו בכיתות, נבחר נושא משנה אחד, והוא חולק ליחידות מצומצמות יותר בין חברי הצוות. בדרך זו ניתן היה לזרז את סיומו של נושא המשנה ולהכניסו מיד להוראה בכיתה, ועל ידי כך לערב בניסוי ובפיתוח גם מורים נוספים וללמוד מכך על המשך העבודה. היו גם פרויקטים שנהגו לעבוד על חלק מן הנושא במליאת הצוות, ולאחר התנסות חילקו את שאר הנושא בין חברי הצוות וחזרו לדון בטיטות של התוצרים.

חלוקת עבודה בין יחידים או בין צוותי משנה עשויה להביא לידי הסתעפות בלתי מכוונת של העבודה, לכפילויות ולחריגה מהתכנית שנקבעה. ואכן, היו התפתחויות מסוג זה. אבל פגישות המליאה שקיימו הפרויקטים תרמו לתיאום בעבודה של צוותי המשנה. תיאום זה היה בראש ובראשונה מתפקידו של מרכז הפרויקט.

4. תהליך הפיתוח

תהליך הפיתוח בחלק מן הצוותים התבצע בדרך של ניסוי וטעייה, ואילו באחרים קוימה עבודה שיטתית המבוססת על הדרכים המקובלות בתכנון לימודים. בעבודת הצוותים ניתן להבחין בפעולות הבאות:

א. פעולות ההכנה של הצוותים

רוב הצוותים הקדימו לעבודת הכתיבה סיורים להכרת היישוב ועמדו על מאפייניו ועל נקודות הראויות להדגשה. צוותים רבים דנו בתכנית ללימודי המולדת והחברה ובדוגמה של חומר הלימודים שהופיע באותו זמן, ואילו אחרים לא דנו בתכנית הלימודים, היות שבזמן שהם התחילו בפעולה טרם התפרסמה התכנית. בצוותים מעטים נעשו תרגילים לכתיבת חומר לימודים כהכנה לעבודה. רק בצוות אחד קדמה פעולת השתלמות יסודית ושיטתית בתחום המקצוע ובתחום תכנון הלימודים.

ב. תכנון

בצוותים רבים נעשה תכנון כללי של כל הנושא מראש, ובחלקם נעשה גם תכנון מפורט של נושאי המשנה. בשלב זה נקבעה רשימת מושגים, מיומנויות ותכנים, שהדגישו את מאפייני המקום, וכן נקבעו דרכי ההוראה והלמידה. נקבעו גם הפעילויות והרצף הרצוי. בלשב התכנון קוימו הדיונים הנוגעים לשילוב לימודי המולדת והחברה עם תכנים ופעילויות ממקצועות ומתחומים אחרים.

ג. איסוף החומר

אחד השלבים הראשונים בכל הצוותים היה איסוף חומר ומידע. חומר זה כלל פרסומים וקטעי עיתונות על המקום, העתקי מסמכים ותצלומים מאתרים הקשורים בתכנון שנקבע לנושא, ביקורים באתרים, במוסדות ובמפעלים, ריאיון עם ראשוני המקום ועם בעלי תפקידים ביישוב וכו'.

ד. עיצוב החומר - שיקולים והחלטות

הבעיות שעמדו בפני הצוותים נגעו גם למהות התוצרים. חברי הצוותים צריכים היו להכריע בשאלות מהסוג הזה:

- (1) האם להסתפק בריכוז חומר אינפורמטיבי על המקום או גם ללוותו בעיבוד דידקטי?
- (2) האם להכין חומר מיוחד לתלמידים וחומר נפרד למורים?
- (3) האם להכין עזרי לימוד נוספים?

הפתרונות שניתנו לא היו אחידים, והם שונים מפרויקט לפרויקט. בחלק מהם מורגשת ההשפעה של המרכז לתכניות לימודים, הן בארגון החומר, הן בדרכי עיבודו והן בצורתו החיצונית.

ה. ניסוי

ברוב הפרויקטים נוסה כל החומר שפותח, או שנוסו חלקים ממנו. בפרויקטים אחדים נעשה הדבר לאחר שהושלמה כל העבודה, ובחלק נוסו פרקים מן החומר תוך כדי פיתוחם. החומר נוסה על ידי חברי הצוות ואף על ידי מורים אחרים שבפניהם הוצג החומר המוכן ללימוד.

ו. שכתוב

בפרויקטים אחדים שימש הניסוי בסיס לשכתוב החומר. במקרים אלה השתדל הצוות לרכז משוב וחוות דעת מגורמים שונים: ממומחים לתחומים שונים שנתבקשו לקרוא ולהעיר, ממורים שנתבקשו להעיר בעיקר על התאמת החומר לרמת התלמידים ועל דרכי העבודה בכיתה ומחברי הצוות במרכז לתכניות לימודים שנתבקשו להתייחס אל התוצר. ברוב המקרים נעשה השכתוב, אם בכלל, על יסוד שיקולים נוספים של חברי הצוות בבחינת "הרהור שני".

ז. הדפסה

בשלבי העיצוב הופיעו התוצרים בכל הפרויקטים בסטנסיל או בעתק ספירט. התוצר הסופי הופיע ברוב הפרויקטים בדפוס או בסטנסיל. בפרויקטים אחדים נשארו התוצרים במתכונת הראשונית. יש לציין, שבחלק מן הפרויקטים השתדלו לעצב את התוצר הסופי בצורה אסתטית בעזרת אנשי מקצוע שבמקום.

ח. משך הזמן של הפרויקט

משך הזמן שבו פעלו הפרויקטים נמשך משנה עד חמש שנים (שנה אחת - 1; שנתיים - 11; שלוש שנים - 4; ארבע שנים - 1; חמש שנים - 1). משך הזמן השכיח בפיתוח הנושא היה שנתיים, ובצוותים אשר ניסו את החומר ושכתבו אותו - שלוש שנים. רק צוותים בודדים המשיכו מעבר לפרק זמן זה וטיפלו בפיתוח מקיף של הנושא ובהפעלתו. ב-7 פרויקטים נפגש הצוות אחת לשבועיים, וב-4 - אחת לשבוע או לעתים יותר קרובות. בשאר נפגשו "לפי הצורך", מטבע לשון לפגישות לא קבועות, המתקיימות לעתים רחוקות יותר. ניתן לומר, שמשך הזמן שהקדיש הצוות לפיתוח היה מותנה במטרה שהציב לעצמו. אותם פרויקטים שראו את עיקר מטרתם ביצירת מעורבות של מורים בפיתוח החומר הסתפקו במשך זמן קצר ביותר והגיעו לפיתוח חלקי של הנושא. ואילו פרויקטים שראו חשיבות בהכנת חומרי למידה שישמשו את תלמידי היישוב לתקופה ממושכת יותר, הקדישו לפיתוח יותר זמן.

5. הפעלה

נתונים על ההפעלה נתקבלו מ-14 פרויקטים בלבד. הפעלת החומר בכיתות נעשתה בשלבים שונים של תהליך הפיתוח: תוך כדי פיתוח החומר ו/או לאחר השלמתו. 11 פרויקטים ציינו, שהפעלה של החומר החלה עוד בשלב הניסוי. 7 מהם הפעילו את החומר במספר כיתות מצומצם, ו-4 הפעילו אותו בכל כיתות ד' שביישוב. ההפעלה תוך כדי הפיתוח באה בעיקר מתוך הצורך של מורים בחומר לימודים בנושא.

11 פרויקטים דיווחו על הפעלת החומר לאחר השלמתו, ביניהם גם כאלה שהפעילו אותו תוך כדי פיתוחו. 9 מהם דיווחו, שהפעילו את החומר בכל כיתות ד' שביישוב. אחד האמצעים העיקריים להפעלת החומר היה השתלמויות למורים אשר התקיימו בדרכים שונות:

(א) השתלמויות שיטתיות תוך כדי פיתוח החומר. מורי כיתות ד' הוזמנו בפרקי זמן קבועים להכיר את החומר שכבר פותח ולדון בו.

(ב) השתלמות מרוכזת בחופשת הקיץ להכרת חומר הלימודים שפותח במשך כל השנה.

(ג) השתלמות לאחר סיום עבודת הצוות, שחוזרת מדי שנה ושנועדה למורים חדשים בכיתות ד'.

במקומות בודדים נהגו לפעול בדרכי השתלמות אחרות.

סיכום

הבדיקה והתיאור של היסודות בפיתוח חומר לימודים מקומי מראים, כי קיים דמיון בין התהליך שלפיו פעלו הפרויקטים המקומיים לבין תהליך הפיתוח המקובל ב"מרכז". יחד עם זאת, יש הבדלים בין הפרויקטים ברמת הביצוע ביסודות ובשלבים השונים של התהליך.

הבדלים אלה קיימים לא רק בין הפרויקטים, אלא גם בכל פרויקט בפני עצמו. ההבדלים הם בקשר להכשרת חברי הצוות וכישוריהם, בקשר לאיכות התוצרים והיקפם, בקשר למשך הזמן שהוקדש לפיתוח ובקשר למידת השיטתיות בעבודה. ניתן ליחס הבדלים אלה לתנאים ולמסגרת שבהם פעלו הפרויקטים.

אפיון ייחודי לפרויקטים אלה הוא סיוע מצד ה"מרכז" בתחומים שונים, הן בהדרכה, הן בייעוץ מקצועי והן במשאבים.

בכל הפרויקטים ניתן להבחין ביסודות משותפים המופיעים, כאמור, ברמה שונה. אך נוסף לאלה קיימים גם אפיונים המבדילים בין הפרויקטים הפועלים באינטנסיביות רבה לעומת פרויקטים אחרים, והם המעניקים להם את אופיים המיוחד.

ביבליוגרפיה

אדן שבח, מוזס שמחה, רבקה עמיעד (תשמ"ו), אינטראקציה בין "המרכז" לבין ה"פריפריה" בתכנון לימודים, משרד החינוך והתרבות, האגף לתכניות לימודים, ירושלים.

אדן שבה, (תשמ"ד), **קבוצות משימה משותפות למפקחים ולמתכנני לימודים** (מחקר פעולה), משרד החינוך והתרבות, האגף לתכניות לימודים, ירושלים.
משרד החינוך והתרבות, (תשל"ט), **לימודי המולדת והחברה** בבית הספר היסודי הממלכתי והממלכתי-דתי, תכנית לימודים בכיתות ב'-ד', ירושלים.
משרד החינוך והתרבות, המרכז לתכניות לימודים (תשל"ו), **היישוב שלנו וסביבתו**, מעלות.
קהן יואש (1983), **מרכזי מורים**, המרכזים הפדגוגיים, משרד החינוך והתרבות, ירושלים.
Eggleston John (ed): (1980), **School-based Curriculum Development in Britain**, A collection of case studies, London, Routledge & Regan.
Sabar Naana, Rudduck Jean, Rerd William, (eds.): (1987), **Partnership & Autonomy in School-based Curriclum Development**, Sheffield, University of Sheffield.